

O TRADUTOR HOLÍSTICO: A EDICIÓN DE *SE ISTO É UN HOME*

Xoán Manuel Garrido Vilariño

Universidade de Vigo/ IES Politécnico de Vigo
garrido@uvigo.es

[Recibido 18/09/20; aceptado 04/11/20]

Na primavera de 2019 saíu do prelo de Edicións Xerais de Galicia o testemuño canónico da literatura do Holocausto, *Se isto é un home*, do supervivente de Auschwitz, Primo Levi. Anos antes, tiven a sorte de que Manuel Bragado, antigo director desta editorial, me encargase ir traducindo esta obra porque sabía que fixera unha tese de doutoramento (Garrido, 2005; defendida na Universidade de Vigo en 2004) sobre as traducións de *Se questo è un uomo* ao francés, inglés, español, portugués, catalán e alemán, por este motivo, consideraba que era o tradutor indicado para facelo na lingua do país. Con todo, a encomenda, formal e definitiva, fíxoma o actual director da editorial, Fran Alonso, a mediados de 2016.

Ofrecemos estas datas para sinalar en primeiro lugar, o tempo que pasa desde que existe a idea de facer a tradución dun autor de renome e dunha obra senlleira estranxeira a unha lingua minorizada, e logo, que interveñen toda unha serie de axentes da industria editorial que non son tan visibles coma quen traduce, e falamos de editores, revisores, ilustradores, maquetadores etc., pero teñen a súa palabra que dicir no resultado final que se lle presenta ao público. Cómpre indicar que Fran Alonso me deu toda a liberdade para traducir o texto italiano, que, en realidade, gobernaba a Editorial Einaudi, e mesmo, para decidir os paratextos-peritextos icónicos, que, en realidade, gobernaba o *Centro Internazionale di Studi Primo Levi* de Turín.

O tradutor é un axente máis que entra en diálogo cos demais de igual a igual, e eu, até a publicación desta obra, cría que o editor era quen máis mandaba, pero nesta ocasión, foi a editorial que posuía os dereitos do orixinal, Einaudi, quen deu o visto e prace definitivo á miña candidatura como tradutor despois de ter que enviarlle o meu *currículum* e unha mostra de tres capítulos traducidos á nosa lingua. E sorprendinme tamén ao ter a capacidade de decidir sobre as imaxes que írían na cuberta, sempre en diálogo con Fran Alonso, o editor, porque o *Centro Internazionale di Studi Primo Levi*, detentor do dereito das imaxes de Primo Levi, pedía unha cantidade inasumible para a edición galega. En definitiva, fun tradutor e paratradutor desta magna obra, isto é, o tradutor holístico, o que se encarga de case todo, do texto e do paratexto, da

tradución e da paratradución, basicamente da operación lingüística italiano-galego e da operación de mercadotecnia da industria editorial galega que decide como se presenta na nosa sociedade.

Pero en realidade hai máis persoas que contribuíron á edición final e non aparecen nomeados nin no texto nin no paratexto da publicación do testemuño en galego e, por iso, se debería considerar coma un traballo colectivo pola cantidade de axentes que interveñen nel directa ou indirectamente. Así, a tese de doutoramento mencionada foi o xerme de creación do grupo de investigación TI4 Tradución & Paratradución dirixida polo Dr. José Yuste Frías quen, como investigador principal mesmo promocionou, canda un pequeno grupo de doutores e doutoras do departamento de Tradución e Lingüística da Universidade de Vigo, a creación do programa de doutoramento co mesmo nome. O programa de doutoramento leva funcionando desde o ano 2004 e séguese a facer na actualidade baixo a dirección da doutora Ana Luna Alonso e na que eu desenvolvo as liñas de investigación «Memoria, Mestizaxe e Migración en Tradución e Interpretación».

Este foi o marco de pesquisas na que levo dirixidas e defendidas tres teses de doutoramento e nas que levo realizando transferencia de coñecemento cara a formación de formadores en Holocausto e Memoria para profesorado de primaria e secundaria, canda o doutor Óscar Ferreiro Vázquez e María Laura Rodríguez Travieso. Esta transferencia de coñecemento materializouse en dúas edicións do curso en liña do Centro Autonómico de Formación e Innovación da Xunta de Galicia (CAFI): «Ensinar o Holocausto», en 2015 e 2016, co obxectivo de introducir o estudo da Memoria do Holocausto e da Guerra Civil como elemento transversal no ensino non universitario (Garrido *et al* 2020a).

Procurabamos usar todo o material en galego do que dispoñíamos coma o libro de divulgación *Historia da Shoah* do historiador francés Georges Bensoussan que, en nome da Asociación de Tradutores Galegos (ATG), me encargara traducir do francés ao galego para a Biblioteca Virtual de Traducións ao galego (BIVIR), o doutor Alberto Alvarez Lugo, daquela secretario da asociación, e que fora finalista do premio Plácido Castro do ano 2005. Tamén traducimos algúns fragmentos de *Se isto é un home* e, sobre todo, o seu *Apéndice* que Primo Levi escribira para a edición escolar italiana de 1975 onde respondía ás preguntas máis frecuentes que o alumnado de secundaria lle formulaba cando ía testemuñar polos centros sobre a súa experiencia en Auschwitz. Todo este traballo de transferencia culminou cunha materia de libre configuración de centro denominada «Holocausto e Memoria» e que desde 2016 se imparte no IES Politécnico de Vigo en 2º de bacharelato.

Isto lévanos a tirar unha primeira conclusión: para a incorporación dun ben cultural estranxeiro a un espazo determinado cómpre que exista unha industria editorial desenvolvida e que se dean as circunstancias ideolóxicas axeitadas para a súa recepción. O sistema cultural galego posúe a primeira, malia todas as súas minorizacións, daquela, haberá que imputarlle ás segundas que se tardase setenta e dous anos en ler a Primo Levi en galego. Estamos falando dunha obra que leva vendido millóns de exemplares en todo o mundo desde 1947 e que está traducida a practicamente todas as linguas estatais e a moitísimas minorizadas. Aínda así, non é de estrañar que a primeira obra de Primo Levi

tardase en ser recibida no ámbito galego, cando tamén o fixo nas principais culturas occidentais por motivos ideolóxicos das sociedades receptoras que nada tiñan que ver coa calidade do testemuño do turinés como veremos a seguir.

Valores da obra e función da tradución e interpretación en Auschwitz

O noso autor tiña vinte e catro anos cando foi capturado, a finais de 1943, por milicianos fascistas nas montañas da rexión italiana do Piemonte, case de casualidade, porque, en realidade, esta milicia ía detrás duns trescentos partisanos moi ben armados e que lle causaban moitos máis estragos aos alemáns ca o pequeno grupo de resistentes ao que pertencía Primo Levi. Naquela altura non sabía que resistir o fascismo era algo que se debía e que se podía, por iso, a súa resistencia era pasiva e limitábase ao rexeitamento, ao illamento e a non deixarse contaminar. A semente da loita activa fora enviada á cadea, ao exilio, aos campos de concentración ou fora reducida ao silencio como Einaudi, Ginzburg, Monti, Vittorio Foa, Zini, Carlo Levi, co cal o fascismo que o arroteaba quedara sen antagonistas. Logo, precisábase volver comezar a loita da nada e «inventare un nostro antifascismo, crearlo dal germe, dalle radici, dalle nostre radici» (Levi, 1997: 783), isto é, crear un novo tipo de resistencia antifascista baseada nas raíces, na cultura e na estirpe.

Unha vez detido, declarouse cidadán italiano de orixe xudía pensando que o trato que recibiría sería mellor ca se dicía partisano, pero aos alemáns faltoulles tempo para aplicarlle as leis raciais aprobadas en Italia á imitación das nazis, enviálo ao campo de tránsito de Fossoli e, de aí, ao campo de exterminio de Auschwitz, a finais de febreiro de 1944.

No campo repara en todo, lembrará todo e contará todo: o ateigamento dos bloques dormitorio, os compañeiros que descobre na alborada mortos de frío e fame; o traballo forzado e as humillacións cotiás dos *kaapos*; as seleccións periódicas onde separan os enfermos doentes dos sans para envialos á morte; os axustizamentos súbitos na forca que procuran exemplaridade; os trens onde se amorean persoas consideradas inferiores, maioritariamente xudeus e xitanos, enviados directamente á cámara de gas e un longo sen fin de atentados ao ser humano.

Porén, o relato de Primo Levi contén unha dignidade impresionante, en tanto que non hai xenreira, ningún exceso, ningunha explotación dos sufrimentos persoais, senón unha reflexión moral sobre a reacción da condición humana sometida a situacións de dolor, física e psicolóxica, extremas. Así, describe con minuciosidade científica o proceso de alienación ao que é sometido o ser humano no *Lager* -campo en alemán- até sacarlle o máximo aproveitamento económico do seu traballo e do seu corpo. Pero isto non lle provoca perder a confianza no home nin situarse en posicións extremas e maniqueas, porque «todo o mundo descobre, máis tarde ou máis cedo na súa vida, que a felicidade perfecta non é posible, pero poucos hai que se deteñan a pensar na consideración oposta: de que o mesmo ocorre coa infelicidade perfecta» (Levi, 2019: 17).

Ao contrario, a súa narración consegue trasladar empatía cara a moitos personaxes que conseguiron manter a dignidade humana até ao final,

malia todas as circunstancias adversas. Así, un dos poucos momentos en que Primo Levi se sentiu feliz no *Lager* ten que ver coa tradución e coas súas raíces culturais. Trátase do capítulo «O canto de Ulises» cando o prisioneiro xudeu francés Jean o *Pikolo*, que «levaba con tenacidade e coraxe a súa individual loita secreta contra o campo e contra a morte, non deixaba de manter relacións humanas cos compañeiros menos privilexiados» (Levi, 2019: 150) o chama a el para ir buscar a sopa, salvándoo así dunha morte segura polo traballo extenuante que estaba a facer. Levi tenta devolverlle o favor dándolle unha clase de italiano usando como manual a *Divina Comedia* e traducíndolle os versos do «Canto de Ulises» que aprendera na escola e que procuraba lembrar o máis exactamente posible. Pois ben, este esforzo de memoria para mostrarlle ao Outro elementos da súa tradición cultural traducindo do italiano ao francés faino sentirse persoa outra vez: el non é un número tatuado na pel, senón un descendente de sefardís e do humanismo italiano do Renacemento. Este uso da tradución coma un acto de memoria e resistencia fronte á barbarie, sálvao de rendición total e, consecuentemente, da aniquilación, por iso, cando o pon negro sobre branco é lembrado como un momento de felicidade.

Recepción do orixinal e das traducións a outras linguas

Cando en 1946 Primo Levi lle levou a historia da súa reclusión en Auschwitz a Einaudi, principal editor de esquerdas de Italia, rexeitáronlla de vez: o seu relato sobre a persecución e supervivencia, que comeza coa súa deportación por ser xudeu, non por ser resistente, como dixemos, non encaixaba coas edificantes narracións antifascistas. Esta é a razón ideolóxica auténtica, pero en realidade, a encargada de transmitirle a negativa de publicación foi a futura autora de *Lessico familiare* (1963), Natalia Ginzburg, cuxo marido morrera nun campo de exterminio nazi e non quería seguir afondando na ferida e quizais se preguntaba por que sobrevivira un e o outro non (Garrido, 2005: 201). Esta foi a razón emocional que, anos máis tarde, a crítica en Italia e logo no mundo inventou para xustificar os anos de silencio da obra.

Se questo è un uomo acabou sendo publicado en 1947 na pequena editorial De Silva Editore, dirixida por un antigo resistente chamado Franco Antonicelli, cunha tirada tamén pequena de dous mil quinhentos exemplares. Estes, quedaron como saldos nun almacén de Florencia na súa meirande parte e, vinte anos despois, foron asolagados nas grandes inundacións que sufriu a cidade. Primo Levi tiña pensado pórle o título de *I sommersi e i salvati* (Os afundidos e os salvados) porque constituía o capítulo central do testemuño, pero Antonicelli convenceuno de que usase o primeiro verso do poema que inaugura o libro, *Considerate se questo è un uomo* (Garrido, 2005: 200), o cal demostra que o editor é quen mellor coñece o mercado no momento en que se publica e o que ten a capacidade e o poder de modificar o título ou o paratexto, neste caso peritexto verbal. Este primeiro título hase recuperar nun ensaio publicado en 1986 e que canda *La Tregua* completa a triloxía sobre Auschwitz.

En 1952, o noso autor colabora como asesor científico en Einaudi e ofrécelles os dereitos da obra que volveran a el trala absorción de De Silva Editore por outra editorial. Esta vez a negativa argumentase con problemas de diñeiro da casa e que non había público receptor que quixese este tipo de

lectura, cousa que contrasta coa edición, dous anos despois, da tradución de *L'espèce humaine* de Robert Antelme. O tema é o mesmo, a única diferenza é que nun o protagonista da historia é un resistente xentil francés, esposo de Marguerite Duras, que estivo nun campo de concentración de deportados políticos, Buchenwald; e o outro, un xudeu sefardí ao que se lle aplican as leis raciais e é deportado a un campo de exterminio. Einaudi acaba por publicala en 1958 co engadido dun capítulo novo «O canto de Ulises» e o retrato de máis prisioneiros: Lorenzo, Pikolo e Steinlauf. Esta será a versión definitiva sobre a que se realizarán todas as traducións de *Se questo è un uomo*.

A primeira tradución publícase no Reino Unido en 1959 como *If This Is a Man*, pero non vendeu máis ca uns centos de exemplares, porén, a edición estadounidense de 1961 véndese moi ben con sucesivas reimpresións e cambio de cubertas co título *Survival in Auschwitz: The Nazi Assault on Humanity* (Garrido, 2011: 65). Nese mesmo ano sae a primeira tradución francesa *J'étais un homme: Se questo è un uomo*, co mecenado de Jean Paul Sartre e Simone de Beauvoir, pero é retirada da venda, disque por falta de calidade (Garrido, 2014a: 57). Pode parecer que o cambio de título nas traducións aseguran o éxito de vendas, pero a realidade é que o Holocausto xudeu comezou a coñecerse cando Israel secuestra a Adolf Eichmann en Bos Aires en 1960 e un ano despois o xulga en Xerusalén con retransmisión por televisión a todo o mundo. Durante máis de vinte anos a vítima xudía fora invisibilizada a prol do relato heroico dos resistentes políticos e os editores tanto do orixinal como das traducións están atentos aos cambios ideolóxicos do mercado e modifican os peritextos e epitextos verbais e icónicos consonte a eles. Isto levounos a categorizar o editor como paratradutor, isto é, un axente de confianza da industria cultural que xestiona a incorporación de novos bens culturais ao discurso dominante dunha sociedade dada (Garrido, 2014a: 60).

Neste período agroma o xénero da literatura do Holocausto xudeu, que se consolida trala morte de Primo Levi en 1987 cando xa levaba varios anos soando como candidato a premio Nobel. A finais do ano da súa morte publícase a segunda tradución ao francés e as primeiras en español, catalán, portugués para a súa venda en Portugal e outra tradución diferente para o mercado brasileiro. *Se isto é un home* converterase no modelo de testemuño a seguir para este novo xénero memorialístico.

A razón de que tardase tanto en traelo ao campo literario galego está máis en prexuízos ideolóxicos ca en razóns materiais derivadas da súa minorización cultural. No noso ámbito traducir o testemuño dun xudeu equivalía, a finais do século XX, a apoiar a Israel na súa persecución e control militar do pobo palestino, cando o propio Levi denunciara nos seus artigos xornalísticos, en múltiples ocasións, a guetización, os masacres contra os campos de refuxiados palestinos e apropiación indebida a Memoria do Holocausto como elemento de control político internacional por parte de Israel. Este extremismo reduccionista supón ignorar que o exterminio de xudeus é un fenómeno exclusivamente europeo, que a nosa memoria ten que xestionar, ao tempo que contribúe a invisibilizar o exterminio dos republicanos galegos en Mauthausen (Garrido, 2006 : 294, nota 4).

A realidade galega é que aínda non recuperou a memoria das vítimas da Guerra Civil e situar o Holocausto no medio dun debate político polo cal as persoas progresistas apoian os palestinos e os conservadores, os israelís, bóttalle unha cortina de fume a unha mirada frontal ao noso pasado e non deixa explicar como foron parar uns centos de galegos a un campo de exterminio e, por extensión, non permite abrir o foco sobre os represaliados e perseguidos pola ditadura franquista.

Alén disto, noutro artigo (Garrido, 2006) comentabamos que non contabamos cun mecenas –hoxe chamariámolo paratradutor– con iniciativa, capacidade e influencia nos medios editoriais para a tradución de textos da Literatura do Holocausto, como fixera Mario Muchnik para o ámbito español coa encomenda da tradución, precisamente, de *Se isto é un home*, en 1987: «En realidade, púidose ter ese mecenas na persoa de Víctor Freixanes, pero polo que fose, o seu gusto non pasaba por este tipo de textos» (Garrido, 2006:289).

A partir Lei de memoria histórica do 2007 comeza a dárselle certa visibilidade nos medios de comunicación ás vítimas da Guerra Civil e, sobre todo, aos superviventes republicanos que tamén foron vítimas do réxime nazi. E iso que en Galicia existía constancia da morte de republicanos galegos en Mauthausen, a raíz da publicación na revista *Grial* dos seus nomes por parte de Lois Vázquez, en 1982, co artigo «Máis de cen galegos foron morrer a Mauthausen (Austria)» e co testemuño, *El carretó dels gossos: una catalana a Ravensbrück* (2005) da supervivente de Ravensbrück, de orixe galega e catalá, Mercedes Núñez Targa (Garrido, 2014b: 130).

A relación histórica co Holocausto de galegos e galegas non queda unicamente en perseguidos e vítimas, senón tamén na de salvadoras de xudeus coa acción rescatadora das irmás Touza desde a publicación, en 2005, de *Memoria de ferro* de Antón Patiño, retomada a súa vez por Diego Carcedo en *Entre bestias y héroes: los españoles que plantaron cara al Holocausto*, publicado en 2011, (Garrido, 2014b: 133). . Chama a atención que así como o Holocausto xudeu recibe certo apoio institucional en Galicia coa celebración de xornadas e de cursos, os mortos galegos en Mauthausen e a acción rescatadora das irmás Touza teñen que ser reivindicados por asociacións da Memoria histórica ou a través de iniciativas individuais que divulguen a lembranza de antigos prisioneiros de campos de concentración coma a emprendida polo profesor de historia, Eladio Anxo Fernández Manso coa exposición *Galegos en Mauthausen: Joaquín Balboa, de Monterrei ao campo de concentración de Mauthausen* que percorreu moitos centros de secundaria de toda Galicia (Garrido 2020b: 59).

Tradución á nosa lingua

O uso da tradución como actividade que devolve o prisioneiro á vida comeza cando o protagonista di: «*Qui mi fermo e cerco di tradurre*», «Aquí paro e tento traducir» (Levi, 2019: 154) na que Levi, como vimos, lle dá a Jean o *Pikolo* unha clase de italiano para o cal se axuda da tradución ao francés duns versos da *Divina Comedia*. Nesta descrición de reflexión e memoria conflúen varios elementos: por unha banda atopámonos coa ansiedade por buscar o termo axeitado que calquera tradutor sente e sabe que

está preto de conseguilo, pero non dá con el polo que mergulla nun sentido que non atopa a forma lingüística, pero que ten significado na súa mente. Por outra, a tradución sérvelle ao personaxe para darse conta de que aínda ten atributos de ser humano evidenciado nese esforzo intelectual por lembrar os versos de «Il canto di Ulisse». Ese esforzo titánico nunha situación adversa non é tanto de memoria como de engancharse á vida e de decatarse que aínda non perdeu a súa humanidade. A tradución, alén de esforzo intelectual, reconstrución da identidade, recurso didáctico e estético, constitúe un agasallo para o compañeiro ao comunicarlle: mira, aínda non me reduciron a un non ser, vouche ofrecer isto da miña experiencia porque ti me escoitas. Téñote a ti aí, mentres que os demais se ignoran, pero non con desleixo ou enfadados, senón por rutina e como algo normal. Non ten que ver co uso da tradución como un recurso retórico sobre como trasladar a experiencia do campo, senón como un pulo que lle di que aínda ten memoria, logo lembra, logo vive.

Quizais sexa esta a parte do libro máis difícil de traducir porque implica tomar unha decisión sobre o método a seguir que na maior parte dos casos vai constrinxir o resultado. En efecto, o personaxe Levi está intentando lembrar uns versos dun clásico italiano, coas conseguíntes vacilacións e dúbidas sobre a cal sería a forma correcta e, ao mesmo tempo intenta traducirlas en francés a Jean, tamén con diferentes ensaios.

Na tese de doutoramento antes mencionada (Garrido, 2005: Anexo I) comparamos como actuaron os mediadores doutras linguas neste capítulo do libro e comprobamos que os tradutores que decidiron manter o texto dos versos en italiano saíron airosos da continua autorreferencia. En *Ist das ein Mensch?* decidese manter orixinal e tradución no corpo da páxina mentres que en *Si això és un home e É isto um homem?* mantense o orixinal no corpo e a tradución en catalán e en portugués do Brasil, respectivamente, en nota de rodapé. O resto das traducións vense obrigadas a facer auténticos xogos malabares nas notas de rodapé, primeiro para distinguir as do autor da dos tradutores e logo, para xustificar se seguen a tradución canónica da *Divina Comedia* ou fan traducións propias, e, por último, para trasladar as dúbidas que ten o protagonista para traducir ao francés.

Así, na segunda tradución francesa do ano 1987, *Si c'est un homme*, a tradutora faise ostensiblemente visible a través de moitas notas de rodapé absolutamente innecesarias, porque informa o público lector de algo que o propio Primo Levi xa explica, e ela mesma traduce, como o feito da existencia de inexactitudes entre o que o autor cita de memoria e o que realmente se di na *Divina Comedia*: « L'auteur-protagoniste cite de mémoire et s'éloigne donc parfois légèrement du texte original » (Garrido, 2005: Anexo I, 79). Noutros lugares corrixe o autor ou traslada problemas de tradución que en nada lle interesan ao público lector, porque, entre outras cousas, non ten acceso ao orixinal italiano no momento da lectura da tradución.

Con estas intromisións nas notas de rodapé decatámonos do choque que representa a existencia dunha nova voz que irrompe e quebra a narración, sen vir a conto, nos textos da literatura do Holocausto. Velaí a razón de decidirmos unha tradución propia de todos os versos da *Divina Comedia*, inexactamente lembrados no orixinal italiano e non recorrer á canónica de

Darío Xoán Cabana en galego, porque deixáramos de transmitir o esforzo de memoria que o noso supervivente realiza para reconstruír a súa identidade humana de italiano, xudeu, sefardí, intelectual e científico.

Antes de pórmonos a traducir tivemos que realizar unha profunda reflexión sobre as funcións das notas do/a tradutora. Suponse que son para aclarar, en principio, cando non hai máis remedio, pasaxes complicadas, termos doutras linguas e/ou referentes culturais pouco coñecidos en occidente, cunha función informativa necesaria para que haxa continuidade da narración e/ou comprensión do contido. Pero o noso autor xestionou moi ben o plurilingüismo do *Lager* sen ter que recorrer a ningunha nota de rodapé no orixinal, porque ía explicando as palabras ou frases noutras linguas e os referentes culturais consono o contexto da narración: «[...] porque en cinco minutos comeza a distribución do pan, do pan -*Brot-Broit-chleb-pain-lechem-kenyér*, do sagrado anaquiño cinsento que parece xigantesco na man do teu veciño e tal migalla na túa que dan ganas de chorar» (Levi, 2019:48).

E se nalgún momento non traduce nin explica nada é para trasladarlle ao lector o medo e a angustia que lles producía non entender, como era o caso de moitos xudeus italianos, porque era sinónimo de pancadas e/ou morte (Levi, 2019:48):

A confusión das linguas é un compoñente fundamental da maneira de vivir de aquí abaixo; un está rodeado dunha perpetua Babel na que todos berran ordes e ameazas en linguas endexamais oídas. E aí daquel que non as pille no aire. Aquí ninguén ten tempo, ninguén ten paciencia, ninguén te escoita: nosoutros, os últimos en chegar, reunímonos instintivamente nos recantos, ao pé da parede, coma as ovelas, para sentirmos as costas materialmente resgardadas.

A Babel lingüística é un inferno de seu para os prisioneiros. Unha forma máis da alienación programada dos nazis, ao subtraerlles tamén a capacidade de entender, o cal supón o inicio do camiño do ser que se vai converter en non ser polo desposuímento dos seus trazos de humanidade: a capacidade de comunicación, de comprender e ser comprendido. Se xa non poden comunicarse están dando un paso máis para convertérense no “musulmán”: «Con este termo *Muselmann*, ignoro a razón, os veteranos do campo designaban os débiles, os inaptos, os destinados á selección.» (Levi, 2019: 121, nota 1). Esta é a única nota do autor na obra orixinal, o que demostra que non lle gustaba o seu uso, quizais por ser consciente da distorsión que producen na lectura. Polo tanto, a nosa estratexia tradutora pasou por rexistrar esta nota como nota do autor, e traducir ao galego os versos e estrofas da *Divina Comedia* lembrados e transcritos en italiano no corpo do texto, sen mencionar que se traba dunha nota do tradutor.

A modo de conclusión

Co estudo e posterior tradución de *Se isto é un home* aprendemos, canda Primo Levi, que o mundo non é branco nin negro, senón que está cheo de grises. Se cadra foi por iso que titulou o seu último ensaio *La zona grigia* (A

zona gris), porque o mundo é tan complicado que precisamos simplificalo para comprendelo e reducir o que se coñece a un esquema básico. Así, segundo o noso autor, o desexo de simplificación está xustificadado, porén, a simplificación e si, non sempre o está xa que a meirande parte dos fenómenos históricos e naturais non son simples, ou, polo menos, non tan simples coa simplicidade que nos gustaría (Levi, 1997: 1017-18)

Esta foi a nosa hipótese de traballo para analizar a máis que serodia recepción da obra no ámbito galego e deste xeito, sería moi simple botarlle a culpa a unha única causa, como o veto dun editor, as condicións políticas das relacións palestino-israelís e como estas son percibidas no noso espazo, e até mesmo, as interferencias na normalización da lingua e da cultura. Estes tres argumentos son válidos tomados en conxunto, canda outro que a realidade da industria editorial galega nos leva mostrando desde os anos noventa do século pasado e é a de que esta sobrevive grazas ao libro infantil e xuvenil que se comercializa nas escolas e institutos e financia a creación. Ao haber escasa creación propia de literatura do Holocausto na lingua, cómpre botar man da tradución doutras para nutrir ese mercado escolar creado por éxitos internacionais de títulos coma o noso, pero sobre todo, de filmes, bandas deseñadas e series de televisión.

A literatura do Holocausto é un xénero formado de traducións de linguas e culturas periféricas ao inglés que se sitúan no centro do campo literario e cultural mundial cando a industria cultural americana promove a súa difusión e teñen éxito. Así, *Se questo è un uomo* non tivo recoñecemento nin en Italia nin no mundo até que foi un éxito no mercado americano e pasou pola fase de libro de peto escolar a mediados dos anos sesenta do século pasado. Con todo, non acadou o seu primeiro millón de exemplares en orixinal italiano até 1975 cando se converteu en libro de lectura obrigatoria no ensino secundario.

Comprobamos que existen paralelismos entre a recepción do orixinal e a da tradución galega, aínda que sexa cun desfase de corenta anos e deducimos que a maior ou menor presenza de notas das traducións están motivadas polo público lector a quen vai dirixido, maior se é adolescente, menor se é de mediana idade, pero esa decisión non a toma o/a tradutor/a en solitario.

Adóitase dicir que o acto creación dunha obra e o da súa tradución son solitarios, agora ben, cando se trata de presentala á sociedade convértese nun produto industrial, no noso caso, de tipo editorial, listo para a súa comercialización. Despois da fase de escritura-creación e de reescritura-tradución interveñen unha serie de profesionais que preparan a mercadoría en formato libro. De se tratar de produto traducido, denominámoslos paratradutores e o primeiro deles é o editor da obra que se vai introducir nunha cultura e que decide quen traduce e tamén, que, cando e como se debe traducir. Aínda que no noso caso, descubrimos que por enriba deste editor mandaban outros paratradutores, isto é, os axentes e/ou institucións detentores dos dereitos de tradución e imaxe de Primo Levi que, en última instancia, decidiron o quen e o como, porque se trata dun autor de renome mundial.

En xeral, estes paratradutores son axentes invisibles que actúan sobre todo nos peritextos, pero hai outros axentes, máis invisibles aínda, porque

o seu nome nunca aparece en ningures e nin o tradutor coñece quen é: os correctores de probas da edicións. Normalmente son axentes autónomos que se encargan das correccións ortotipográficas do que antes se chamaban galeradas, son profesionais de confianza da editorial e informantes fundamentais para calquera escritor/a ou tradutor/a que se relacionan unicamente a través das probas admitindo ou rexeitando, estes últimos, as propostas de corrección. Nas tres probas que se corrixiron da obra concordamos en todo, agás na proposta de transcribir en galego os famosos versos da *Divina Comedia* que o/a revisor/a sostíña debían ser as de Darío Xoán Cabana, acción á que nos negamos polas razóns explicadas máis arriba e argumentadas perante o editor.

Na entrevista que tivemos logo das primeiras probas de impresión, Fran Alonso comentoume que *Se isto é un home* tiña pouco que corrixir, ao que lle respondemos que iso era debido a que antes da entrega á editorial, a obra fora lida e corrixida polo doutor Óscar Ferreiro Vázquez, como xa fixeran antes co ensaio histórico *Historia da Shoah*.

Velaí a razón de denominar esta tradución coma unha acción colectiva na que entran en diálogo permanente multitude de axentes que fan confluír as súas sinerxias negociando como e cando cómpre presentar unha obra dada nun espazo determinado, polo que concluímos que o tradutor holístico non sería tal, sen a intervención das paratradutoras e dos paratradutores.

Referencias bibliográficas

- GARRIDO VILARIÑO, XOÁN MANUEL 2005. *Traducir a Literatura do Holocausto: Traducción/Paratraducción de Se questo è un uomo de Primo Levi*. Teses de doutoramento da UVigo 2004-2005. Vigo: Universidade de Vigo, [CD-ROM] [Dispoñible en liña: https://www.academia.edu/33463954/traducir_a_literatura_do_holocausto_traducci%c3%93n_paratraducci%c3%93n_de_se_questo_%c3%88_un_uomo_de_primo_levi_xo%c3%81n_manuel_garrido_vilari%c3%91o].
- 2006. «Recepción das traducións galegas da Literatura do Holocausto dirixidas ao público xuvenil». En MONTERO KÜPPER S. e LUNA ALONSO A. (eds.) *Tradución e Política editorial de Literatura infantil e xuvenil*, Vigo: Servizo de Publicacións da Universidade de Vigo, p. 287-305, Col. Tradución & ParaTradución. [Dispoñible en liña: https://www.academia.edu/43728095/Recepci%C3%B3n_das_traduci%C3%B3ns_galegas_da_Literatura_do_Holocausto_dirixidas_ao_p%C3%BAblico_xuvenil_01/11/2020].
- 2011. «The paratranslation of the works of Primo Levi» En M. FEDERICI, Federico (ed.) *Translating Dialects and Languages of Minorities: Challenges and Solutions*. Berna: Peter Lang, p. 65-88. [Dispoñible en liña: https://www.academia.edu/32380891/The_paratranslation_of_the_works_of_Primo_Levi_01-11-2020].
- 2014a. «El editor como paratraductor en la industria cultural: el caso de la recepción de *Se questo è un uomo* en Francia». En MONTERO DOMÍNGUEZ, X. (ed.) *Traducción e industrias culturales: nuevas perspectivas de análisis*, Frankfurt do Meno: Peter Lang, p. 49-

75. [Dispoñible en liña: https://www.academia.edu/32381525/El_editor_como_paratraductor_en_la_industria_cultural_el_caso_de_la_recepci%C3%B3n_de_Se_questo_%C3%A8_un_uomo_en_Francia_01-11-2020].
- 2014b. «Las hermanas Touza-Domínguez, justas entrelas naciones». En AUGUST-ZAREBSKA, A. & MARÍN-VILLORA, T. (eds.) *Guerra, exilio, diáspora. Aproximaciones literarias e históricas*, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, p. 129-134. [Dispoñible en liña : https://www.academia.edu/33972586/Las_hermanas_Touza_Dom%C3%ADnguez_justas_entre_las_naciones_01-11-2020].
- 2020b. «Os nazis non eran monstros»: metodoloxía de ensino do Holocausto». En *Revista Galega de Educación*, (76), p. 58-60. [Dispoñible en liña: https://www.academia.edu/43833217/Revista_Galega_de_Educaci%C3%B3n_01-11-2020].
- 2019. «Epílogo do tradutor. Primo Levi: Percorrido vital e intelectual». En LEVI, P. 2019. *Se isto é un home* (Trad. X. M. Garrido Vilarino), p.279-300. Vigo: Edición Xerais. [Dispoñible en liña: https://www.academia.edu/43804472/Ep%C3%ADlogo_do_tradutor_Primo_Levi_Se_isto_%C3%A9_un_home_01-11-2020].
- GARRIDO VILARIÑO, X. M.; FERREIRO VÁZQUEZ Ó. y RODRÍGUEZ TRAVIESO M.L. 2020a. «Holocausto y Memoria: investigación y formación en Galicia». En *Cuestiones Pedagógicas*, Vol. 1, nº29, p. 49-61. [Dispoñible en liña: https://www.academia.edu/43711599/Holocausto_y_Memoria_investigaci%C3%B3n_y_formaci%C3%B3n_en_Galicia_01-11-2020].
- LEVI, P. 1997. *Opere I, Opere II*. Edición de Marco Belpoliti, «Introduzione» de Daniele del Giudice. Turín: Giulio Einaudi editore, p. 783.
- 2019. *Se isto é un home* (Trad. X. M. Garrido Vilarino). Vigo: Edición Xerais.